

Két esetben választották apjuk, illetve a maguk utónevét családnévként, egyszer pedig az apa foglalkozását (*Lakatos*).

A bajai névanyag egészét vizsgálva, a zsidó névváltoztatások a változatosabbak, kevesebb a mesterkéltség, magyarkodó és hivalkodó közöttük, mely egyrészt a természetes asszimiláció (1895–1919), másrészt a második világháború alatti szörnyűségek következtében, az azonosulás vágya, illetve a félelem és rejtőzködés miatt érthető is.

KÓHEGYI MIHÁLY–MERK ZSUZSA

Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján

A legrégebbi magyarországi oklevelek frissen megjelent corpora (DiplHungAnt. 1.) azokat a – Szent István nevéhez fűzhető – okleveleket, amelyek valódiak vagy interpoláltak (azaz későbbi betoldások mellett valódi részeket tartalmaznak), nem csupán kései említésben maradtak fenn, és helyneveket foglalnak magukban, a következő kronológiai sorrendbe állítja és ekként minősíti:

1. pannonhalmi alapítólevél, 1002. júl. 1. és szept. 1. között, interpolált;
2. veszprémi oklevél, 1009., valódi;
3. pécsi alapítólevél, 1009. aug. 23., interpolált;
4. veszprémvölgyi alapítólevél, 1018 körül vagy után, valódi.

E négy oklevél minősítését (azt, hogy kettő valódi és kettő interpolált) elfogadjuk, s a négyből háromnak – a három latin nyelvűnek – a keltével sincs különösebb probléma. A veszprémi és a pécsi oklevél 1009. évi dátumot visel, a pannonhalmi oklevélen található 1001. évi kelet 1002-re történő javítása indokolt. A veszprémvölgyi görög nyelvű diploma keltezetlen, s mivel felmerült, hogy kiadója, a keresztény István (Stephanos khristianos) nem csupán Szt. István lehetett, hanem a kereszttségben szintén Stephanos (István) nevet nyert Géza is, így itt az 1018 körüli vagy utáni kelet nem vitán felül. A helynevek szempontjából azonban a pannonhalmi alapítólevél 1002. évi kelte is kétséges. A helynevek ugyanis nem az oklevél törzsében, hanem a Krisztus-monogramját és a keltezt követően mintegy függelékszerűen helyezkednek el. GYÖRFFY GYÖRGY úgy vélekedett, hogy "az oklevél írása és megpecsételése után néhány évvel történt meg az ünnepélyes felszentelés. Ez alkalommal adományozott István király birtokokat az apátságnak, s ezt pótlólag az oklevél aljára vezették" (István király és műve. 1977. 181), majd a most kiadott oklevél-corporusban ennek időpontját 1005 körül jelölte meg (DiplHungAnt. 1. 38), de a szövegkiadásban az interpoláció jelével (<...>) nem jelölte, azaz lényegében egykorúnak vette az 1002. évi kiállítással. Mivel azonban e pótlás időpontját illetően más vélemények is vannak, a helynevek – és azok lejegyzésének – 1005 körüli keltezése nem áll vitán felül.

Vajon a helynevek vizsgálata – amely egyszersmind a magyar helynévadás korai szakaszának vizsgálatát is jelenti – nem segít-e a kronológiai bizonytalanságok eloszlatásában? A veszprémvölgyi alapítólevél esetében PAIS DEZSÓ már gondolt erre, de arra a végeredményre jutott, hogy mivel annak "nyelvi vonatkozású anyagában nem sok olyan mozzanat figyelhető meg, amely legrégebb nyelvemlékeinknek ... aránytalanul gazdagabb adalékaihoz viszonyítható és a magyar nyelvtörténet bizonyos szakaszának jellemző sajátóságaként meghatározható volna, éppen ezért hiábavaló erőlködés volna nyelvészeti alapon következtetni az oklevél keletkezésének pontosabb idejére" (PAIS, MNyTK. 50 [1939]: 40). Amit tehát PAIS elutasított általában a nyelvészet vonatkozásában, kíséreljük meg alkalmazni a helynevek terén.

Számunkra úgy tűnik, a négy oklevél közül e szempontból kiválik és jellegzetes módon elkülönül a többtől a **veszprémvölgyi alapítólevél**. Helyneveink adattára a következő (itt és a továbbiakban csak a "vulgáris" névalakot vizsgáljuk, az e szempontból semleges görög és latin alakokat nem):

Helynév	Mai megfelelője vagy mai olvasata és helye	Eredete, jelentése	Megjegyzés
<i>Grintzari</i>	Gerencsér (Veszprém m.)	szl., 'fazekas'	
<i>Knisa</i>	(Balaton-)Kenese (Veszprém m.)	szl., 'fejedelem'	
<i>Mama</i>	Máma (Veszprém m.)	szl., 'mama'	
<i>Padrougou</i>	Padrag(-kút) (Veszprém m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Patadi</i>	Pata (Somogy m.) vagy Papvásárja (Veszprém m.)	tör., 'lemegy'	
<i>Pólosnikou</i>	Paloznak (Veszprém m.)	szl., 'szőlőtövek melléki' (település)	
<i>Sagarbruen</i>	Vörösberény (Veszprém m.)	talán mindkét tagja tör., 'sárga' és népnév	
<i>Samtag</i>	Szántó (Fejér m.)	ismeretlen eredetű	magy. névadás
<i>Sandrou</i>	Sándor (Veszprém m.)	tör. 'képzeldődik, értelem nélkül fecseg'	
<i>Sombótou</i>	Szombat (Fejér m.)	szl., 'a hét egy napja'	
<i>Tzitoum</i>	Csitény (Veszprém m.)	szl. személynév vagy tör. 'gyepű'	
<i>Vesprem</i>	Veszprém (Veszprém m.)	szl., 'békétlen'	
<i>Zalesi</i>	(Magy.-)Sarlós (Baranya m.)	szl., 'erdőn túl' vagy tör. 'vág, arat'	

(Az etimológiákat és a megjegyzéseket MELICH J., MNy. 7 [1911]: 36; MIKOS J., MNy. 31 [1935]: 157–8, 166–7, 247–8, 255–6; PAIS D., MNyTK. 50 [1939]; MIKESY S., VeszprHtLex.; TESZ. és FNESZ. alapján állítottuk össze.)

PAIS DEZSÓ (MNyTK. 50 [1939]: 40) összefoglalóan azt állapította meg, hogy "oklevelünk szórványai között kevés az eredeti, a finnugor gyökerű magyar nyelvelem". Ez a valóság eufemisztikus kifejezése, etimológiáját tekintve ugyanis egy sincs, bár esetleg a *szombat* szláv jövevényszó – ha a korai szláv rétegbe tartozik – már magyarnak minősülhet, továbbá két helynév magyaros (de egyszersmind törökös) névadása sejteti azt, hogy a névadók magyarok voltak. A 13 helynév jelentős

hányada szláv eredetű, egy része (a *Grintzari*, a *Knisa*, a *Pólosnikou és za lesi* értelmezése esetén a *Zalesi*) szláv közsózból – azaz nem szláv személynévből – alakult helynévvé. Egy szláv személynév esetén még gyanakodhatnánk magyar névadásra (mint a *Padrougou*, valamint talán a *Tzitoum* és a *Vesprem* esetében), de a szláv köznévi eredetű helynevek esetében kétségtelen: a névadók szlávok voltak, akik saját nyelvükön nevezték a helyet, amit a magyarok átvettek. Úgy gondoljuk, ha csak nem véletlen úzi szeszélyes játékát velünk, okának kell lennie annak, hogy 13 helynévből egy sincs uráli (vagy finnugor) eredetre visszavezethető. A török eredetű helyneveket nem kell feltétlenül a honfoglaló magyarság török komponenséből eredeztetnünk, ezek származhatnak a Kárpát-medence IX–X. századi török nyelvű (elsősorban onogur) népességétől. Némi túlzással azt kell mondanunk: ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez szláv–onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepet játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát.

Ha igaz a feltevésünk, hogy a veszprémvölgyi oklevél időben – a helynévi anyag tanúsága alapján (akár két évtizeddel is) – megelőzte az egyaránt 1009-ben kelt veszprémi és pécsi oklevelet, akkor az általunk gyanított fejlődési irány jeleinek, azaz az uráli (finnugor) – tehát a magyarság nyelvére rávalló – elemeknek ezekben a diplomákban már jelentkezniük kell.

Kezdjük a veszprémi adománylevéllel!

<i>Apurig</i>	Aporügy patak (Pilis m.)	mindkét eleme (<i>apor</i> + <i>ügy</i>) ugor, ill. fgr. vagy ősmagy. 'apa', 'víz'	
<i>Avsy</i>	Ósi (Fejér m.)	ur., 'előd'	
<i>Beren</i>	Berény (Fejér m.)	tör., népnév	
<i>Cari</i>	(Hajmás-)Kér (Veszprém m.)	tör., törzsnév	
<i>Cari</i>	Kér (Fejér m.)	tör., törzsnév	
<i>Colon</i>	Kolon (Kiskunság)	tör., 'csikó'	
<i>Fyley</i>	Füle (Fejér m.)	fgr., 'hallószerv'	
<i>Hurhyda</i>	Úrhida (Fejér m.)	első tagja (<i>úr</i>) bizonytalan (talán fgr.), második eleme (<i>híd</i>) alán	
<i>Morzolfew</i>	Marcalfő (Veszprém m.)	a folyónév (<i>Marcal</i>) illír, majd szl., második tag (<i>fő</i> 'forrás') esetleg ur.	
<i>Sool</i>	Sóly (Veszprém m.)	héber személynév (<i>Saul</i>)	magy. névadás
<i>Wesperen,</i> <i>Wesprim(iensis)</i>	Veszprém (Veszprém m.)	l. fenn	
<i>Vyssegred,</i> <i>Vyssegrad(iensis)</i>	Visegrád (Pilis m.)	szl., 'magas vár'	

Álljon itt rögtön a pécsi alapítólevél helynévanyaga:

<i>Almas</i>	Almás folyó	ótör. <i>alma</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Jauryana civitas</i>	Győr vár (Győr m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Lupa</i>	Lápa folyó	valószínűleg szl. 'mocsár'	
<i>Kopus</i>	Kapos folyó	ótör. <i>kapu</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Ozora</i>	Ozora (Tolna m.)	szl. személynév	magy. névadás
<i>Thapeon</i>	Tápé (Tolna m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Zemogny</i>	(Duna-)Földvár (Tolna m.)	szl., 'föld(-vár)'	

A veszprémi és a pécsi oklevélben összesen 19 helynév szerepel "vulgáris" alakban. Feltűnő, hogy – főleg az előbbiben – viszonylag nagy számban vannak képviselve az uráli (finnugor, ugor, ősmagyar) eredetű közszavakra visszamenő helynevek. Mivel a pécsi oklevélben az *alma* és a *kapu* szavak (valamint a veszprémiben a *híd*) feltehetően jóval a lejegyzés előtti átvételek a törökből (illetve az alánból), így ezek 1009-ben már magyar közszavaknak minősülnek (jellemző, hogy magyar ragot, illetve képzőket kaptak). Ugyancsak kérdéses, hogy a *Kér* törzsnevet szabad-e a XI. század elején töröknek tekintenünk. Mindazon esetekben, ahol a név idegen eredetű (héber, török, szláv) személynévre megy vissza, a névadás magyaros jellege tanúskodik az aktív magyar helynévadásról. Ugyanakkor még mindkét oklevélben találkozunk olyan megnevezésekkel, amikor a magyarság szláv (illetve török) közneveket vett át, ilyen a veszprémi oklevélben a *Visegrád* (a *Kolon*), a pécsiben pedig a *Lupa* és a *Zemogny*. Érdekes, hogy a *Visegrád*-ot a magyar nem fordította le *Magasvár*-ra (jóllehet latin *Altum Castrum* adatai szélτέben ismertek), viszont a *Zemogny*-t *Földvár* alakban saját nevén elnevezve használta a későbbiekben. Úgy véljük, a veszprémi és a pécsi oklevél néhány évtizeddel a veszprémvölgyi alapítólevél utáni helynévadási állapotot tükröz, amikor már a magyarság a maga finnugoros nyelvének lenyomatát rajta hagyta a tájon.

Vajon mit mutat e szempontól az 1002-re keltezett pannonhalmi alapítólevél helynévanyaga?

<i>Baluanis</i>	Bálványos (Somogy m.)	szl. <i>bálvány</i> + -s képző	magy. névadás
<i>Chimudi</i>	Hímed = Nyalka (Győr m.)	ur. ('kan') vagy isme- retlen ('díz') + -d képző	magy. névadás
<i>Cortou, Cortov</i>	Kortó (Somogy m.)	latinra visszamenő szl. 'udvarház'	
<i>Fizeg</i>	(Almás-)Füzitő (Komárom m.)	fg., 'fafajta' + -g képző	
<i>Murin</i>		ismeretlen	
<i>Poson</i>	Pozsony (Pozsony m.)	személynév	magy. névadás
<i>Temirdi</i>	Tömörd (Komárom m.)	tör. személynév	magy. névadás
<i>Wag</i>	Vág (Pozsony m.)	bizonytalan eredetű	
<i>Wisetcha</i>	Hegymagas (Veszprém m.)	szl., 'magas'	
<i>Vuosian</i>	(Veszprém-)Varsány (Veszprém m.)	alán, tör. vagy szl. közvetítéssel, népnév	

(Az utóbbi három oklevél esetében az etimológiákat és a megjegyzéseket BÁRCZI, TihAl., GYÖRFFY, i. m. 234, TESZ. és FNESZ. alapján állítottuk össze.)

Úgy tűnik, jellegzetesen nem különbözik a veszprémi és a pécsi oklevéltől, így ebben a vonatkozásban nem tudunk olyan határozott kifogást emelni, amely ellene mondana egy 1005 körüli lejegyzésnek. S ez arra is felhívja a figyelmet, hogy itt bemutatott módszerünk általános érvényének komoly korlátai vannak. Ha ugyanis nem a kezdet időszakára alkalmazzuk (amikor a helynévanyag minősítésében kronológiai okok miatt jelentős, jellegzetes különbségek adódnak), hanem egy kialakult, "bejártott" rendszerre (amikor már megjelentek és előretörték az uráli, finnugor stb. elemek a névadásban), akkor a helynévanyag kis sorozatai nem feltétlenül megbízható tendenciákat tükröznek. Mindenesetre a pannonhalmi alapítólevél tíz földrajzi nevének tanúságai (uráli, finnugor eredetű nevek váltakoznak magyarrá vált szláv jövevényszóval vagy alán eredetű népnévvél) beleillenek abba a fejlődési sorba, amely a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor stb. eredetűek, bár szláv (pl. *Tihany*, *Balaton*, *Kesztyölc*) és török (*Ürsa*, *Koku szarma*) származású nevek is előfordulnak. Mindenesetre a magyar ragok és képzők (még idegen eredetű szavakon is, mint pl. az *Ürsa* szóban a török *ir* 'férfi' szóhoz járuló *-sa* magyar képzőbokor) nagy száma a földrajzi nevekben a helynévadás egyre inkább karakterisztikusan magyar jellegét – kivált a veszprémvölgyi alapítólevél földrajzi neveivel szemben – erősen kidomborítja. S még azonos név majdnem azonos hangalakjai közti minimális különbség is jól példázza azt a változást, ami a veszprémvölgyi oklevél X. század végi keletkezése és a tihanyi oklevél 1055. évi írása közti 65–70 évben a helynévadásban végbement. BÁRCZI GÉZA (TihAl. 24–25) szerint a tihanyi alapítólevélben szereplő *Knez* "magyar elnevezés, alkalmasint helynévül használt szláv eredetű személynév vagy méltóságnév", a *Kenese* (a veszprémvölgyi alapítólevél *Knisa* alakja) "viszont ugyanazon hely szláv elnevezésére ... megy vissza".

Ha tehát a négy korai magyarországi oklevél földrajzi nevei alapján megalkotott kronológiánkat "le akarjuk fordítani" a helynévkutatás (a névtan) nyelvére, azt mondhatjuk: a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még – mint MOÓR ELEMÉR (MNY. 8 [1912]: 110) megfogalmazta – "csak valakinek lehetett menni, de nem valahová". A veszprémvölgyi alapítólevél megszületésétől a tihanyi alapítólevélig mintegy 65–70 év telhetett el, ez két-három emberöltőnyi idő. A névadásban a magyaros (finnugoros) elem megjelenése és uralomra jutása több körülménnyel kapcsolatos. Részint azzal, hogy e kétharmad vagy szűk háromnegyed évszázad alatt jutott el a magyarság a letelepedettséghez (illetve a letelepedettség azon fokára), amikor már azt is ki kellett fejtenie, hogy valahová megy, s nem csupán azt, hogy valakihez. Másrészt ezen évtizedek alatt – mivel szláv vagy török nyelvi hatás idegen betelepülők részéről nem érte el az itt lakókat – felgyorsult a szláv és török ajkúak asszimilációja, a magyar nyelv (a X–XI. század fordulójától kezdve mint a kialakult állam nem hivatalos nyelve is) az Árpád-monarchia alattvalóinak egyre szélesebb körét fogta át. A honfoglalás előtt és közvetlenül utána átvett török és szláv jövevényszavak beépültek a magyar nyelvbe. A tihanyi alapítólevél a tanú rá, hogy az egykori jövevényszavak

immár magyar ragokkal ellátva – tehát magyarként – szerepelnek benne (pl. *uluues megaia, petre zenaia*, BÁRCZI, TihAl. 30–31, 41, ahol a *megye* és a *széna* szó szláv eredetű). Végezetül arról sem feledkezhetünk meg, hogy ha a magyarok a nagyobb települések, vizek nevét – mint már önálló névadásunk előtt létező elnevezéseket – átvették, ezek egy részét lefordították saját nyelvükre (pl. *Zemogny – Földvár*), illetve a szláv eredetű helynév körzetének mikrotoponimiáját – ami a terület intenzív "belakására" vall – saját nyelvükön alkották meg. Az önálló magyar (finnugoros jellegű) helynévadás történetében tehát a 985–1055 közti időt döntő fontosságúnak kell tekintenünk: a kialakulás és a megerősödés időszaka ez.

KRISTÓ GYULA

Népetimológia és/vagy az értelmiség elmeéle a ragadványnévadásban

Jól ismert a becéző- és ragadványneveknek az a csoportja, amelyben az eredeti nevet idegen megfelelője, annak valamilyen változata, ill. hasonló hangzású tulajdonnév helyettesíti (vö. HAJDÚ M. 1974, 184–9; B. GERGELY P. 1977, 166–7). ZOLNAY–GEDÉNYI kéziratos argószótárában is több ilyen található: pl. *Csárli* – Pulszky Károly).

Az idegen és a magyar név egészen más viszonya figyelhető meg azokban a ragadványnevekben, amelyeket megfelelő ismeret híján népetimológia eredményének tekinthetnénk pl. *Bádog Leó* (P. Badoglio). Tudva azonban, hogy 1935–36 táján az olasz katonáknak az abesszíniai háborúban tanúsított hősiességük nem mondható magatartása nálunk is beszédtema volt a politikai eseményeket figyelemmel kísérők körében – itt a *Leó* oroszlánév és a *bádog* jelző kontrasztja nyilván nagyon is tudatos, ironikus ragadványnévadásnak tekinthető. A *Bádog Leó*-nak párja is van: *Bedöglió*, hogy ne hagyjon bennünk kétséget afelől, hogy esetünkben nem az ismeretlen hangsor pusztá értelmesebbé rejlett a névadási szándék mögött. Még néhány példa: *Barom úr* (J. Barrymore am. színész), *Egoista Bitang* (Egisto Tango ol. karmester), *Ellen Delon* (Alain Delon fr. filmszínész). Bár az eddigi példák is bizonyítják, hogy itt nem a népetimológia jelenségével állunk szemben, végezetül egy magyar személynév hasonló változatát is bemutatom: *Giccshaludi Stréber Zsigmond* (Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász).

Az ilyenfajta névadást ZOLNAY VILMOS ál-népetimológiai ragadványnévadásnak tekinti. Én szívem szerint inkább nevezném ezt "pesti" etimológiának, mivel itt egyfajta értelmiségi nyelvi és szellemi játéknak fogható fel a névalkotás. Főleg újságírók, művészek gyakorolhatták. ZOLNAY adattárában is irodalmárok, politikusok és művészberek, tehát ismert személyiségek ragadványneveit találjuk.